

שָׁמֶן רֶחֶץ – פִּירוּשׁ חֲדָשׁ

זהר עמר

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

בחפירות העיר שומרון, שנערכו בשנת 1910, התגלו 102 אוסטרקונים בחדרי המחסנים הסמוכים לארמון המלך, ומהם פורסמו על ידי החופרים 63 חרסים, הכתובים בכתב עברי קדום (Reisner et al. 1924, 227-246). כתובות אלה זכו למחקר אינטנסיבי, בשל חשיבותן הרבה בכמה תחומים: חקר הלשון, חקר הכתב, שמות האנשים הפרטיים, שמות מקומות בנחלת מנשה ושיטת ארגון גביית המיסים בממלכת ישראל.

על החרסים מופיעות נוסחאות כמעט אחידות, וניתן לחלקם לשתי קבוצות; הראשונה כוללת חרסים שבהם צוינו: תאריך (במילים), שם מקום, שם אדם ותוכן המשלוח. בקבוצה השנייה אין מצוין סוג המשלוח. בקבוצת החרסים הראשונה מופיעים באופן תדיר שני מוצרים חקלאיים: 'נבל ין ישן' או 'נבל שמן רֶחֶץ'. מקובל להניח, כי מדובר ברישום משלוחי שמן ויין, שהובאו כמס לבית המלך מיישובים שבמחוז שומרון, בתוך 'נבל' – כלי חרס לנוזלים.¹ לפי רוב החוקרים, יש לתארך את החרסים למאה השמינית לפני הספירה, אם כי אין תמימות דעים בתקופתו של איזה מלך מדובר. במאמר זה נבקש להתמקד בפירוש המונח 'שמן רֶחֶץ', שעליו נכתבה ספרות רבה (למשל: אהרוני תשמ"ח, 277-285; אביגד 1992, 1503; אחיטוב, תשס"ה, 298; 23-24, 1977, Lemaire; 1967, Rainey; 1959, Yadin). בעשרה אוסטרקונים נמצא הנוסח: 'נבל שמן רֶחֶץ' (מס' 16-21, 53-55, 59), ומחקרים רבים עסקו בהוראת המונח 'רֶחֶץ'. דומה, שהדבר המוסכם על כולם הוא, כי מדובר בשמן שהופק מעץ הזית (*Olea europaea*). למונח 'רֶחֶץ' לא נמצאה לפי שעה מקבילה מאותה התקופה, אם כי לדעת טור סיני, יש להשוותו לצירוף המופיע בכתובת השבעה קדומה נגד שדים, שנמצאה בארסלאן-טאש שבצפון סוריה, ולפי קריאתו כתוב בה: 'שָׁמֶן זֵת רֶחֶץ'. הכוונה היא לרחיצת הגוף בשמן זית מטהר (טורטשינר, תש"ח, 57). גם דמסקי הציע באחרונה שהכוונה לשמן רחצה, אולי בתוספת סממני בושם (Demsky, 2007). אולם הצירוף 'שמן רֶחֶץ' בחרסי שומרון אינו שם פעולה, אלא שם תואר לשמן, המובא בכתובת מנהלית.

חוקרים אחדים סברו שהכוונה לפריט מזון או למוצר קוסמטי, כשמן מרקחת ('שמן הטוב', מלכים ב' כ', 13; תהילים קל"ג, 2 ועוד), שנועד לסיכה בשעת הרחיצה (נגב תשכ"ז, 167). הסבר אחר הוא, שמדובר בשמן ששימש, כמו סבון, לרחצה ולטהרה (Diringer, 1934, 37-38; Gibson 1971, 8; Israel, 1975; Lemaire 1977, 45-45) או

1 מונח זה נזכר במקרא בקשר ליין, ראו: שמואל א' י', 3; שם, כ"ה, 18; ירמיהו י"ג, 12. על המונח 'נבל', ראו: Kelso, 1948. הוא מציין ש'נבל' עשוי להיות גם נאד עור, אך מהמקרא מתברר כי מדובר בכלי חרס, ראו: ישעיהו ל', 14; ירמיה מ"ח, 12; איכה ד', 2.

לניקי² (Lipinski, 1977). לפי פירושים אלה, יש לקרוא לו שמן 'רחץ' (=רוחץ), כלומר, בצורת בינוני בבניין קל. אולם פירוש רווח הוא, כי מדובר בשמן זך, טהור, מזוכך או מזוקק (refined oil/purified oil/fine oil), שם תואר לציון האיכות המשובחת של השמן, ולא שם המכוון לשימוש הנעשה בו (Diringer 1934, 37-38; Lemaire, 1977, 45-45; Savignac, 1935; Pritchard, 1969, 321; Rosen, 1986-1987, 40; Renz, 1995, 83; Rainey & Notley, 2006, 221).

חוקרים אחדים הציעו את אותה המשמעות, אלא סברו כי את המונח 'רחץ' יש לקרוא כשם סביל – רחץ³ (Note, 1927, 220; Diringer, 1934, 37-38; Lemaire, 1977, 45-45; Renz, 1995, 83; Moscati, 1951, 27). ההוראה הזו. ששון הלך בעקבותיהם, וטען שהכוונה היא לפרטי מזון, ולא למוצר קוסמטי. הוא ניסה להוכיח זאת על סמך הזיקה של השמן ליין הנזכר בחרסי שומרון ובחרסי ערד, וכן לפסוקים אחרים במקרא, המציינים את שניהם כמוצרי מזון (מלכים ב' ב', 14 ועוד) (אהרוני, 1975, למשל כתובת 4, עמ' 20, כתובת 10, עמ' 26). לדעתו, המשמעות של 'שמן רחץ' היא שלב בתהליך זיקוק השמן, אולי מונח טכנולוגי, תו זיהוי של שמן מיוחד מסוים (Sasson, 1981). למעשה, ששון גם לא הסביר מהו בדיוק תהליך הזיקוק של השמן וכיצד הוא נעשה. סטייגר התקדם צעד נוסף, והציע סברה, שעל-פיה המונח 'רחץ' הוא טכני, והוא מתייחס לאופן שבו השמן מוצא מהזיתים. לדעתו, הכוונה לשמן הראשון והאיכותי יותר (virgin oil), המופק לאחר תהליך הכתישה או הפריכה של הזיתים (Stager, 1983). הוא הסתמך על התיאורים של שיטות הפקת שמן הזית הזך המסורתיות בארץ ישראל, כפי שתוארו גוסטב דלמן בשליש הראשון של המאה ה-20, באזורים שונים בארץ ישראל. לפי אחת השיטות, שהיו מקובלות בגליל, היו מכניסים את הזיתים הכתושים לתוך כדים העשויים טין וגללים. אחר כך היו שופכים על הזיתים מים חמים או קרים, ולאחר בחישתם, השמן הצף היה מוסר בידיים או בעזרת כלי. את שארית העיסה שפכו לבור רבוע, ולאחר חימום נוסף, השמן הטוב פחות צף. גם במרכז ארץ ישראל ובדרומה נהגו שיטות דומות. הזיתים נכתשו בספלולי סלע באמצעות 'עליים' עשויים מאבן ומעץ, או רוסקו באמצעות מעגלות אבן על משטחי סלע. הזיתים הכתושים הושרו במים חמים, נסחטו ביד, והשמן צף למעלה (Dalman, 1935, 235-238).

סטייגר הסביר, אפוא, שהמונח 'רחץ' או 'רחץ' מתייחס להשריה של הזיתים במים לאחר כתישתם, לצורך הוצאת השמן הראשון, והוא, לדעתו, המונח בדיאלקט של העברית השומרונית (או הצפון ישראלית), השקול למונח המקראי 'שמן כתי' (שמות כ"ז, 20; מלכים א' ה', 25 ועוד), ואולי אף לראשית שמנים' (עמוס ו', 6).⁴ סוריאנו צידד בסטייגר וסבר, כי בדרך דומה יש להסביר את 'יין ישן', כמונח המציין את שיטת ייצור, המאפיין את הלשון העברית הצפונית, ומקביל, לדעתו, למונח המקראי 'שמרים' (ישעיהו כ"ה, 6) (Suriano, 2007). אולם, אף שהצעתו של סטייגר היא יפה, היא אינה קולעת, לדעתנו,

2 במשמעות של: toilet oil, literally, oil for cleansing.

3 המונח שבו השתמש Note, 1927, 220 הוא 'gereinigten Oles', ושם בהערה 4, הוא מתכוון לשמן הנקי שמופרד מהמוהל ששוקע בתחתית הכלים. האפשרות שיש לקרוא 'שמן רחץ' מובאת גם אצל חוקרים רבים אחרים, כפי שנביא בהמשך.

4 Stager, 1983 מביא שם, בהערה 2, עדויות לשימוש דומה באזור הים התיכון, למשל בכרתים.

להוראת המונח 'רֶחֶץ'; פעולת טבילה או השריה במים אינה רחיצה. המונח 'רֶחֶץ' מתאים יותר כתואר לשמן שעבר פעולה אינטנסיבית של שטיפה או ניקוי. להלן נציע הסבר חדש למונח 'שמן רֶחֶץ'.

שמן רֶחֶץ – שמן שטוף

המונח 'שמן רֶחֶץ' המופיע בחרסי שומרון, השתמר, כנראה, בכמה מקורות מימי הביניים המתייחסים לשמן הזית האיכותי שיוצר בארץ ישראל ובסוריה. באותה התקופה היה מפורסם ביותר שמן ה'אנפאק', מונח הידוע במקורות חז"ל בשמו היווני omphakion (לסיכום המקורות התלמודיים, ראו: טחורש, תש"ה, 22). פירושו המקורי של מונח זה הוא שמן זית שמופק מזיתי בוסר, אך בימי הביניים הוא היה כינוי כללי גם לשמן זית מעולה. שמן זה היה אחד ממוצרי הייצוא של ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (עד המאה ה-12) (עמר, תש"ס, 148–150). אולם בנוסף, נזכרים בהקשר לשמן זה גם שמות נרדפים נוספים בערבית, כמו שמן 'רכאבי' (=שמן שמיוצא על שכם בהמות משא) Moshe, Ben Maimon (Maimonides, 1940, no. 131) או שמן 'פלסטיני' (Renaud, 1934, 17).

הרופא היהודי האנדלוסי אבן בכלארש (מאות ה-11 וה-12) כתב על שמן האנפאק: "יש אומרים שהוא שמן הזיתים הלבן והוא 'הפלסטיני', ויש אומרים שהוא השמן השטוף (אלמע'סול)". בהמשך הוא מסביר את מקור השם 'השמן השטוף': "ויש אומרים שהוא השמן העשוי עם מים עד שילבין ויהפוך את צבעו ואת ריחו. אחר כך משתמשים בו בכל השמנים, וכך הוא נעשה להם בסיס, וכך סבורים רבים מן הרופאים". בהמשך הוא מצטט מסורת ערבית קדומה, המייחסת את קדמות ענף הזית בארץ ישראל לתקופות פרה-איסלמיות קדומות ביותר: "הזית חי שלושת אלפים שנה. אמר: וכל זית בפלסטין הוא מנטיעות אומה שלפני ה'רום' (=הביזנטים), והם אומה הנקראת היוונית" (סרי ועמר, תשס"א, 66). לפי מקור זה, הייתה בארץ ישראל טכניקה של שטיפת שמן הזית במים, שנועדה להסיר את ריח הלוואי שלו ואף להלבין את צבעו, כדי להכשירו כשמן נושא ניטראלי, כנראה, לצורך ערבובו בשמנים או בשמנים ארומטיים אחרים. שמן זית רחוף (מע'סול) מופיע, למשל, בהקשר להכנת שמנים רפואיים בחיבורו של סבור אבן סהל (מת ב-869) אלזהראוי, רופא מקורדובה (936–1013). בחיבור זה מפרט אלזהראוי את הטכניקה של הפקת השמן השטוף:

אלדהן אלרכאבי: יש השוטפים את השמן באופן הזה עד אשר ישתנה צבעו ויסור ריחו ואז הוא נקרא 'אלדהן אלרכאבי'. הוא נקרא כך רק משום שהוא בסיס לכל מה שמשתמשים בו ושמים ומוסיפים עליו. (וכך היא דרך הכנתו) קח את שמן החדש בעל הניחוח הטוב והטעם הערב שאין בו שום תכונה בולטת; יש לשים אותו בכלי בשמש ויוצקים עליו מים הראויים לשתייה. לאחר מכן לאחסנו ולהחליף לו את המים כל יום. יש לעשות זאת בהתמדה עד אשר ילבין וישנה את צבעו. ואז להניח לו עד אשר יצוף השמן על גבי המים ואז לאספו ולאחסנו – כל זה אם אתה בעיר [בלד] שאין בה זכוכית.

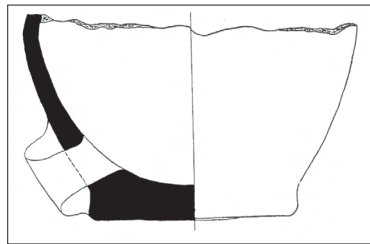
ואולם רחיצתו ב(כלי) זכוכית הרי היא הטובה ביותר, על ידי השימוש בכלי [מע'סל]

זכוכית, בעל שני פתחים, בעלי זרבובית בסמוך לראשם, שהאחד מהם צר יותר מהשני שהוא רחב בחלקו העליון, ו(השני) צר בתחתיתו וקיבולו 2 או 3 רטל. (שיעור הפתח) הרחב כך שניתן יהא להקיפו באמצעות בהונותיך, והצר מה שניתן להכניס לתוכו אליה מכחול [מיל]. לאחר מכן שופכים אל תוכו את השמן והמים החמים, אחר כך הנח את בהונותיך על הפיה ואת אצבעך על החור ונערו נְעָר היטב, ושלא יהא הכלי מלא עד סופו אלא כשני שלישי לערך. יש להניחו בשמש למשך שעה עד אשר יצוף השמן מעל המים. ותהא בחור אשר בתחתיתו חתיכת צמר גפן. וכאשר יצוף השמן על גבי המים יש להסיר את חתיכת צמר הגפן ולהניח לו לזרום עד אשר יצאו כל המים ולהמשיך לעשות כן עד אשר יהפוך ללבן וישתנו צבעו וריחו. (Hamarneh & Sonnedecker, 1963, 81).⁵

בניסויים שערכנו במעבדה באוניברסיטת בר אילן, הצלחנו לשחזר תהליך זה בטכניקה פשוטה של שטיפה חוזרת של שמן זית (אמולוסיה מכנית) במשפך מפריד, בהתאם לשיטת ההפקה השנייה שמתאר אלזהראוי.⁶ התוצר שהתקבל היה נוזל שמנוני, לבן וסמיך, שהרכבו כעשרה אחוזים משמן הזית הראשוני. שמן מולבן זה, שהתקבל בתהליך הנ"ל, איבד כמעט לגמרי מריחו ומטעמו.

עדויות ארכיאולוגיות לשטיפת שמן זית בתקופה הקדומה

האם קיימות עדויות קדומות מתקופת המקרא לטכניקה של שטיפת השמן, בדומה לתיאור של אלזהראוי? דומני, כי בפסוקי המקרא אין אזכור ברור לגבי מין שמן זה (פרשנות אפשרית נציע בהמשך), אך אפשר שיש לכך ראיות ארכיאולוגיות. לפי שעה, נמצאו בארץ ישראל כלים ספורים שיש להם פתח ניקוז בתחתיתם, והמתוארכים לתקופת הברזל:
א. בית שמש: בשכבה II (מאות 7-10 לפנה"ס) נמצא חלקו התחתון של כלי חרס גדול, שיש בבסיסו חור ניקוז (Grant & Wright, 1938, pl. LXVII, no. 21).

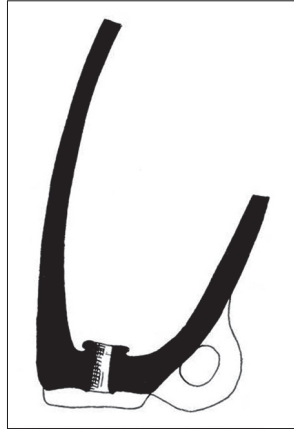

איור 1: בית שמש: כלי חרס ובצד בבסיסו חור ניקוז

5 התרגום על סמך הטקסט הערבי, ואני מודה לידידי ירון סרי בפרשנות הטקסט. ראוי לציין, שקיימים כמה שינויים קלים, בהשוואה לתרגום האנגלי שמופיע בעמ' 99-100.

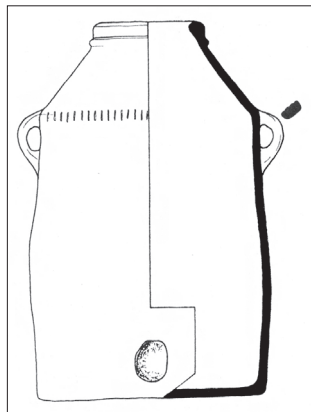
6 תודתי לד"ר דוד אילוז ולתלמידי נתי ליברמן על הסיוע בהכנת ניסויים אלה.

ב. מגידו: כלי חרס עם פתח ניקוז במרכז הבסיס (המאה ה־11 לפנה"ס). מדובר בכלי יוצא דופן, שכן נוסף על נקב יש לו ידית בסמוך לבסיסו. מצב השתמרות הכלי גרוע, כך שלא ניתן לשחזר את כל צורתו המקורית. (Loud, 1948, p. 44: figs: 87, no. 13; pl. 256, no. 6).

איור 2: מגידו: כלי חרס עם פתח ניקוז במרכז הבסיס, ובסמוך ידית אחיזה תחתונה

ג. כונתילת עג'רוד (800 לפנה"ס): נמצאו חמישה קנקנים עם חור במרכז הבסיס, ועוד שבר קנקן עם חור במעבר בין הדופן לבסיס, שנשתם במקלון עם פיסת בד (Ayalon, 1995, 162, 179-181, fig. 23:6; 24).
 ד. חצור: שכבות VI & VIII (מאות תשיעית-שמינית לפנה"ס): שני קנקני אגירה מנוקבים (Yadin et al., 1960, Pls. 60:12; 72:2).
 ה. לכיש, שכבה III (מאה שמינית לפנה"ס): קנקני אגירה שבסיסם חרוטי. בשני קנקנים יש פתח רחב (3-4 ס"מ) בדופן מעל הבסיס, ובשלישי פתח קטן יותר, הממוקם בשליש התחתון של הכד (Zimhoni, 1990, Figs. 9:1; 11:2; 15:7; Zimhoni, 1999, figs 5.10.1; 5.12.2).

איור 3: עין גדי: חבית עם פתח בגובה נמוך מעל הבסיס, כנראה, חלק ממכלול תעשייתי ששימש להפקת בשמים (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ"ג, 27)

- ו. עין גדי: דומה שהדוגמה המעניינת ביותר נמצאה בתל גורן (עין גדי), בשכבה V מסוף המאה השביעית לפנה"ס. באחת החביות שנמצאו באתר יש פתח (80 X 25 מ"מ) בגובה נמוך מעל הבסיס. לדעת החופרים היה זה חלק ממכלול תעשייתי ששימש להפקת בשמים (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ"ג, 27, 47; Yezerki, 2007, 85; Stern, 2007, 103-104).
- ז. תל מקנה: שני כלים נוספים נמצאו בתל מקנה מהמאה השביעית לפנה"ס; כלי אחד הוא בעל 11 ידיות ושני חורים עגולים לאורך חלקו האמצעי. לכלי השני יש חור אחד סמוך לבסיסו, והוא שייך לטיפוס קנקני האגירה של 'עקרון' (Gitin 1987, 84; Eitam, 1996, pl. 30).
- ח. תל עומרי (ירדן): קערה עם נקב קטן בסמוך לבסיסה וזרובית סמוך לפתח, מתוארכת לתקופת הברונזה המאוחרת או לתקופת הברזל (Herr, 2000, Fig. 4.31:17, p. 85).⁷ ברוב המקרים מדובר בכלים מטיפוס 'כלי אגירה' גדולים, והתפרוסת המרחבית שלהם, בכל רחבי ארץ ישראל בתקופת הברזל, מעידה שאין הדבר מקרי, כנראה. ראוי לציין, כי קנקנים מחוררים, שנסתמו בפיסת בד, נמצאו גם בנחל חבר, מן התקופה הרומית (Aharoni, 1961, 155), דבר שמעיד שכלים אלה המשיכו להיות בשימוש גם בתקופות מאוחרות יותר, כנראה, לאותן המטרות. ייתכן, כי בעקבות מחקר זה יושם דגש חזק יותר בכלים מסוג זה, ומודעות גדולה יותר תאפשר למצוא כלים נוספים.
- למה שימשו הנקבים? צמחוני (בהקשר לכלים מלכיש) לא נתנה הסבר ספציפי לפשר תפקודם, אך סברה, כי יש להבחין בין הקנקנים בעלי הנקב הגדול, ששימשו לאחסון תוצר יבש, ובין הקנקן בעל הנקב הקטן, ששימש לאחסון תוצר נוזלי (Zimhoni, 1990, 5). איילון הציע (בהקשר לקנקנים מכוניתלת עג'רוד), שאולי הבסיסים המחוררים שימשו כמעין משפכים, לאחר שהכלים עצמם נשברו. לחלופין, בכלים השלמים הנקבים אפשרו טפטוף של נוזל מעובה, כמו סירופ פירות שעבר תהליך התססה (Ayalon, 1995, 180-181).
- גיטיין (בהקשר לקנקנים מתל עקרון) וחוקרים אחדים הציעו לשייכם לתהליך הפרדת שמן, כלומר סברו, כי מדובר בכלים ששימשו לזיקוק השמן, ומטרתם להפריד בין השמן למוהל. השמן הקל צף מעל שכבת המוהל הכבדה יותר, שאותה ניקזו דרך הפתח שבתחתית הכלי (מייטליס, תשס"ו, 31; 10; Stager & Wolff, 1981). ר' פרנקל הביע ספק אם טכניקה זו בכלים כאלה הייתה מקובלת באזורנו בתקופת המקרא (Frankel, Avitsur & Ayalon, 1994, 78). הטכניקה הפשוטה הייתה בהסרת השמן במצקת או בכל כלי מתאים אחר (Frankel, 1999, 175). עיטם הצביע על שיטת הפרדה באמצעות מתקנים חצובים בסלע; הזיתים נכתשו בגומה מרכזית, והשמן הנקי שבשכבה העליונה זרם דרך תעלות או דרך חור מפולש לתוך גומת זיקוק צדדית שמפלסה נמוך יותר (עיטם, תשמ"ג; Eitam, 1979).
- לכאורה, הכלים שנמצאו בארץ מתקופת הברזל, דומים לכלי הפרדה (separator)

7 תודתי לחופר לארי הר, שהסב את תשומת לבי לממצא זה. נראה שהפתח הרחב של הקערה מתאים במקרה הזה דווקא לכלי הפרדה (separator) ולא לשייפה. לדברי החופר, מאותה התקופה נמצאו באתר שברי כלי אחר עם פתח קטן בסמוך לתחתיתו, אך מצב ההשתמרות אינו מאפשר לשחזרו.

שנמצאו באי כרתים. מדובר בכלי שמן גדולים (הדומים יותר לחבית) העשויים מחרס, שמכילים בין 58 ל-90 ליטר. הכלים הם בעלי פתח עליון רחב, ובחלק התחתון שבסמוך לבסיסם יש פתח ניקוז. כלים אלה מתוארכים לתקופות הברונזה המאוחרת וההלניסטית (Forbes & Foxhall, 1978). למעשה, יש הבדל בין הכלים שנמצאו בכרתים, המתאימים יותר להפרדה בין השמן למים, ובין חלק מהכלים שנמצאו בארץ, שהם בדרך כלל קטנים יותר, בעלי מפתח צר יותר בצווארם, ופתח ניקוז קטן יחסית בבסיסם. במיוחד ראויים לציון הקנקן שנמצא בעקרון (בעל הפתח בסמוך לבסיסו), הכלי מבית שמש, ובדומה להם הקנקן שנמצא בניקוסיה (Eitam & Heltzer, 1996, pl. 15 (c)), שלושתם מתאימים ביותר לתיאור של אלזהראוי. הכלי שנמצא במגידו הוא בעל ידית בסמוך לבסיס, וכנראה היה בעל ידית אחיזה גם בחלקו העליון, דבר שאפשר לאחוז בצורה נוחה בכלי לצורך ניעורו, בתהליך שטיפת השמן. יתרה מזאת, בשני מקרים נמצאו עדויות שהנקב שבבסיס הקנקנים נסתם בפיסת בד, בכונתילת עג'רוד ובמערות מדבר יהודה (מהתקופה הרומית), בדיוק כפי שתואר אלזהראוי.

לסיכום, קיימות אפשרויות אחדות לפשר התפקוד של הנקבים שבקנקנים, ועל פי הממצאים נראה, שלפחות חלק מהם שימשו בטכניקת שטיפת שמן. יש, כמובן, הבדל בין כלים "ייעודיים", שיוצרו בתחילה לצורך כך, לבין כלי אגירה רגילים, שחוררו והותאמו לצורך כך לאחר תהליך הצריפה בכבשן היוצרים. לפי תיאורו של אלזהראוי, היו גם שיטות נוספות לשטיפת שמן, שרישומן אינו ניכר בממצא הארכיאולוגי.⁸ מכל מקום, נראה שהסבירות שכלים אלה שימשו להפרדה בין השמן למוהל היא נמוכה, שאם כן, מדוע נמצאו עד כה כלים מעטים, יחסית, מטיפוס זה, הרי 'שמן כתית' או 'שמן זך' לא היה מוצר נדיר? לכן נראה יותר שכלים אלה שימשו לשטיפת השמן ולניקוז תוצרי המים בתהליך זה.

סיכום

'שמן רחץ' בחרסי שומרון מתאים להתפרש כשמן 'רֶחֶץ', היינו, שמן זית שעבר תהליך שטיפה במים.⁹ מונח זה רומז על תהליך ההפקה שלו ולא על שם התפקוד שלו, ועם זאת, הוא הפך גם שם תואר לשמן יוקרתי. הצעה זו מסתמכת על העדויות להשתמרות טכניקה זו באותו השם – 'שמן רחוך' (בערבית: אלמע'סול), בהקשר לארץ ישראל בימי הביניים (מאות 10–12 לספירה). מסורות אלה מייחסות זאת ל'שמן הפלסטיני' שהיה מפורסם ביוקרתו עוד בתקופות קדומות יותר.

על פי תיאורו של אלזהראוי, הצבענו על זיהוי אפשרי לכלי שטיפה (בניגוד לכלי הפרדה) ספורים שנמצאו בכמה אתרים בארץ ישראל בתקופת המקרא. אזכורו של שמן זה רק בחרסי שומרון, והממצא הארכיאולוגי הדל שרומז לטכניקה זו, מעיד שמדובר בשמן מיוחד, שלא היה שכיח בשימושו בקרב האוכלוסייה המקומית לצורך מזון, אלא רק כמוצר ששימש בתעשיית הקוסמטיקה.

8 אפשר שלצורך כך שימשו כלים אחרים, כמו העֶבְבוֹת שנמצאו בעיר שומרון, שבצד בסיסיהן יש זרבובית לניקוז נוזל, והחוקרים מכנים אותם בשם "footbath", ראו: Crowfoot, 1932.

9 השורש "רחץ" מופיע במקרא 72 פעמים, וברוב המוחלט של המקרים מדובר בפעולת שטיפה במים, ולא בנוזל אחר (למעט התיאור הפיוטי בשיר השירים, ה', 12).

התוצר שהתקבל משחזור טכניקת שטיפת שמן הזית, הוא שמן מולבן, סמיך ולא שקוף, ומהבחינה הזו הוא אינו שמן 'מזוקק' ואף אינו מתאים למונח 'שמן זית זך'. עם זאת, צבעו הלבנבן והעדר ריח הלוואי הדומיננטי של הזית, הכשירו אותו להכנת משחות קוסמטיות וכשמן בסיס לבשמים. בעולם הקדום השתמשו בשמני בסיס למיניהם,¹⁰ אך בלי ספק שמן הזית היה בשימוש השכיח ביותר למטרה הזאת. בהנחה שסוג שמן זה נזכר במקרא, הרי שהמונח 'שמן רוקח' (קהלת י', 1) הוא המתאים ביותר. שמן זית היה אחד מהמרכיבים של 'שמן המשחה' (שמות ל', 25-26), וייתכן שהיה שמן נושא של 'שמן טוב'¹¹ (מלכים ב' כ', 13; קהלת ז', 1) ושל 'שמן שוין' (ישעיה ס"א, 3). שמן זה עבר לפני כן תהליך שטיפה, שהכשיר אותו לקלוט את סממני הבושם שהחדירו לתוכו.

ענף הזית וייצור השמן היה אחד מגידולי היסוד העיקריים בתקופת הברזל. במאה השמינית לפני הספירה גדל, כנראה, היקף ייצור השמן, דבר שהביא להרחבת שטחי העיבוד, ומאידך גיסא, להכנסת בתי בד מטיפוס מכבש קורה ומשקלות, שבהם ניתן היה להפיק לראשונה שמן למאכל בכמות מסחרית גבוהה (כץ, תשס"ט). אולם כאן, כאמור, מדובר בסוג שמן מיוחד, ששימש להפקת מוצרי קוסמטיקה ובושם, ומציאת הכתובת 'שמן רחץ' במחסנים הקשורים למכלול ארמון המלך בשומרון בירת ישראל, מלמדת שאין המדובר בשמן רגיל, אלא במוצר בעל ערך חשוב, שהיה בשימוש חצר המלוכה ובקרב אנשי מינהל גבוהים (Rainey, 1962). יתרה מזאת, בסקר שנערך במרחב של תל שומרון, נמצאו כמאה מאגרי מים חצובים (בורות פעמון) מתקופת הברזל, שהכילו כ-350,000 ליטר מים, נוסף על מתקני תעשייה (כמו גתות), הקשורים להפקת יין ושמן. דומה, אפוא, שהזיקה בין תהליך ייצור שמן 'רחץ' למתקני השמן אינה מקרית. גם רכישתו של המלך עמרי (882-871 לפנה"ס) את "ההר שמרון" מאת שמר (מלכים א' ט"ז, 24) נעשתה, כנראה, בשל הפוטנציאל החקלאי והכלכלי של המקום (Franklin, 2004, 190-194). שמן 'רחץ', כמו גם 'יין ישן'¹², הוא, אפוא, אחד מהמוצרים היוקרתיים שאוחסנו בבתי האוצר של מלכי ישראל, ומכלול בנייני המחסנים בעיר שומרון עשוי ללמדנו כיצד נראה 'בית נכתה' של מלכי יהודה וישראל בתקופת המקרא, שהכילו בין היתר בשמים ושמן 'טוב' (מלכים ב' כ', 13; ישעיה ל"ט, 2).

10 השם המתאים בספרות חז"ל לשמן בסיס או לשמן נושא הוא שמן "חלק". ועל הפסוק "ורח שמניך מכל בשמים" (שיר השירים ד', 10), נאמר במדרש רבה, שם: "אמר ר' שמואל בר נחמן מה שמן זה חלק על ידי שאת מפטמו את מריח בו כמה ריחות, כך הפסוק הזה את דורש ומוצא בו כמה טעמים טובים". השמן המשובח ביותר הופק מהמורינגה הרתומית (*Moringa peregrina*), צמח טרופי שגידולו מוגבל לאזור בקע הירדן, ראו: עמר וסרי, תשס"ד, עמ' 83.

11 שמן 'טוב' הוא שמן מבושם, זאת גם הוראת המילה בערבית 'טיב'.

12 'יין ישן' נזכר בספרות חז"ל, והוא בן שנה, לעומת 'יין חדש' (משנה טבול יום א, ב; אבות ד, כ; בבלי, קידושין, כ, ע"א). יש גם 'יין מיושן' שהוא בן שלוש שנים (משנה, בבא בתרא, ו, ג) המקביל, כנראה, ל'יין ישן עתיק עתיקי' (בבלי, פסחים מב, ע"ב). על קטורת שהיו מקטירים על המזבח הוסיפו (כתחליף ליין קפריסין) 'חמר חיר' (נ"א: חיורין) עתיק' (בבלי, כריתות, ו, ע"א; ירושלמי, יומא, מא, ע"ד). ברור לחלוטין שמדובר ביין משובח, שהרי גם נסכו אותו על המזבח, ראו: עמר, תשס"ב, 134.

הבעת תודה

ברצוני להודות לפרופ' אהרון מאיר ולד"ר איתן איילון על הערותיהם החשובות למאמר זה. מחקר זה נתמך על ידי מרכז דוד וימימה יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר אילן.

רשימת מקורות

- אביגד נ', 1992;
- האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, ד', החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים.
- אהרוני י', 1975;
- כתובות ערד**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- אהרוני י', תשמ"ח;
- ארץ-ישראל בתקופת המקרא**, יד יצחק בן צבי, ירושלים.
- אחיטוב ש', תשס"ה;
- הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ-ישראל וממלכות עבר הירדן מימי בית ראשון**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- טורטשינר נ"ה, תש"ח;
- הלשון והספר – כרך הלשון**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- טחורש א"ג, תש"ה;
- ילקוט הצמחים**.
- כץ ח', תשס"ט;
- "גידול האוכלוסייה ביהודה ותעשיית שמן הזית במאה השמינית לפנה"ס", **קתדרה**, 130, עמ' 16-5.
- מזר ב', דותן ט' ודונאייבסקי ע', תשכ"ג;
- עין גדי, חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1962-1961**, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים.
- מייטליס י', תשס"ו;
- "תעשיית השמן ביהודה בתקופת הברזל", **על אתר**, י"ג-י"ד, עמ' 7-44.
- נגב א', תשכ"ז;
- מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל**, ירושלים.
- סרי י' ועמר ז', תשס"א;
- "חומרי רפואה מאלשאים על פי אלמסתעיני", בתוך: ב' אברהמוב (עורך), **מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם**, תל אביב, עמ' 61-77.
- עיטס ד', תשמ"ג;
- "ושמן מחלמיש צור", **קדמוניות**, 61, עמ' 27-23.
- עמר ז', תש"ס;
- גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים**, ירושלים.
- עמר ז', תשס"ב;
- ספר הקטורת**, תל אביב.
- עמר ז' וסרי י', תשס"ד:
- ארץ-ישראל וסוריה על פי תיאורו של אלתימי: רופא ירושלמי בן המאה העשירית**, רמת גן.

- Aharoni Y., 1961;
"The caves of Nahal Hever", *Atiqot*, vol. 3, pp. 148-162.
- Ayalon E., 1995;
"The Iron Age II Pottery Assemblage from Horvat Teiman (Kuntillet 'Ajrud)", *Tel Aviv*, vol. 22, pp. 141-207.
- Crowfoot G.M., 1932;
"Pot, Ancient and Modern", *PEQ*, vol. 32, pp. 179-187.
- Dalman G., 1935;
Arbeit und Sitte in Palästina, vol. 4, Gütersloh, pp. 235-238
- Demsky A., 2007;
"Šmn rh.s - Bath Oil from Samaria", In S. White Crawford (ed.), *Up to the gates of Ekron: Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*, The W.F. Albright Institute of Archaeological Research & The Israel Exploration Society, Jerusalem, pp. 333-336.
- Diringer D., 1934;
Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi, Florence.
- Eitam D., 1979;
"Olive Presses of Israelite Period", *Tel Aviv*, vol. 6, pp. 146-155.
- Franklin N., 2004;
"Samaria: from the Bedrock to the Omride Palace", *Levant*, vol. 36, pp. 189-202.
- Eitam D. & Heltzer M. (ed), 1996;
Olive Oil in Antiquity: Israel and neighbouring countries from the Neolith to the Early Arab period, Padova.
- Forbes H.A. & Foxhall L., 1978;
"The Queen of all Trees", *Expedition*, vol. 21, pp. 37-47.
- Frankel R., Avitsur S. & Ayalon E., 1994;
History and Technology of Olive Oil in the Holy Land, Tel Aviv.
- Frankel R., 1999;
Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries, Sheffield.
- Gibson J.C.L., 1971;
Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, I, Oxford.
- Gitin S., 1987;
"Tel Miqme - Ekron in the 7th C. BC City Plan Development and the Oil Industry", In M. Heltzer & D. Eitam (eds.), *Olive Oil in Antiquity: Israel and neighbouring countries from Neolith to Early Arab period*, Haifa, pp. 81-105.
- Grant E. & Wright G.E., 1938;
Ain Shems Excavations (Palestine), IV (Pottery), Haverford.
- Hamarneh S. & K. Sonnedecker G., 1963;
A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zahrawi in Moorish Spain, Leiden.

- Herr, L.G. (ed.), 2000;
Madaba Plains' Project: The 1992 season at Tell el-'Umayri and Subsequent Studies, Madaba Plains Project Series, 4, Andrews University Institute of Archaeology, Berrien Springs.
- Kelso J.L., 1948;
 "The Ceramic Vocabulary of the Old Testament", *BASOR supplementary studies*, no. 5-6, pp. 25-26.
- Israel F., 1975;
 "L'olio da Toeletta' Negli Ostraca di Samaria", *Rivista Degli Studi Orientali*, vol. 49, pp. 17-20.
- Lemaire A., 1977;
Inscriptions Hébraïques I: Les Ostraca, Paris.
- Lipinski E., 1977;
 "North-west Semitic Inscriptions (review)", *Orientalia Lovaniensia Periodica*, vol. 8, pp. 85-86.
- Loud G., 1948;
Megiddo II: Seasons of 1935-1939, Chicago.
- Moscatti S., 1951;
L'epigrafia Ebraica Antica, Roma.
- Moshe Ben Maimon (Maimonides), 1940;
 "Un Glossaire de Matière Médicale Composé par Maimonide", in M. Meyerhof (ed.) *Mémoires Presentes a l'Institut d'Egypte*, vol. 41.
- Note M., 1927;
 "Das Krongut der israelitischen Könige und seine Verwaltung", *ZDPV*, vol. 50, pp. 211-244.
- Rainey A. F., 1962;
 "Administration in Ugarit and the Samaria Ostraca", *IEJ*, vol. 12, pp. 62-63
- Rainey A.F., 1967;
 "The Samaria Ostraca in the Light of Fresh Evidence", *PEQ*, vol. 99, pp. 32-41.
- Rainey A.F. & Notley R.S., 2006;
The Sacred Bridge, Jerusalem.
- Reisner G.A., Fisher C.S. & Lyon D.G., 1924;
Harvard Excavations at Samaria, 1908-1910, I, Cambridge.
- Renaud H.P.G., 1934;
Tuhfat al-Ahbab: Glossaire de la Matière Médicale Marocaine, Paris.
- Renz J., 1995;
Die Althebräischen Inschriften, I, Darmstadt.
- Rosen B., 1986-1987;
 "Wine and Oil Allocations in the Samaria Ostraca", *Tel Aviv*, vol. 13-14, pp. 39-45.
- Sabur Ibn Sahl, 1994;
Dispensatorium Parvum (al-Aqrabadhin al-Saghir), O. Kahl (ed.), Leiden, New York, London.

- Sasson V., 1981;
"Šmnh's in the Samaria Ostraca", *Journal of Semitic Studies*, vol. 26, pp. 1-5.
- Savignac R.M., 1935;
"Le iscrizioni Antico-Ebraiche Palestinesi (Review)", *Revue Biblique*, vol. 44, pp. 292-293.
- Stager L.E. & Wolff S.R., 1981;
"Production and Commerce in Temple Courtyards: An Olive Press in the Sacred Precinct at Tel Dan", *BASOR*, vol. 243, pp. 95-102.
- Stager L.E., 1983;
"The Finest Olive Oil in Samaria", *Journal of Semitic Studies*, vol. 28, pp. 241-245.
- Stern E., 2007;
"The Late Iron Age", in B. Mazar & I. Dunayevsky (Conducted), *En-Gedi Excavations I, Final Report (1961-1965)*, Jerusalem, pp. 77-85.
- Suriano M., 2007;
"A Fresh reading for Aged Wine' in the Samaria Ostraca", *PEQ*, vol. 139, pp. 27-33
- Pritchard, J.B., 1969;
Ancient Near Eastern Texts, Princeton, New Jersey.
- Yadin Y., 1959;
"Recipients or Owners: A Note on the Samaria Ostraca", *IEJ*, vol. 9, pp. 184-187.
- Yadin Y. et al., 1960;
Hazor II: An account of the second season of excavations, Jerusalem.
- Yezereski I., 2007;
"Pottery of Stratum V", in B. Mazar & I. Dunayevsky (Conducted), *En-Gedi Excavations I, Final Report (1961-1965)*, Jerusalem, pp. 86-109.
- Zimhoni O., 1990;
"Two Ceramic Assemblages from Lachish Levels III and II", *Tel Aviv*, vol. 17, pp. 3-52.
- Zimhoni O., 1999;
Studies in the Iron Age Pottery of Israel, Tel Aviv.